

Ks. KRZYSZTOF KOŚCIELNIAK

POLEMIKA MUŻULMAŃSKO-CHRZEŚCIJAŃSKA NA PODSTAWIE KORESPONDENCJI PRZYPISYWANEJ KALIFOWI UMAJJADZKIEMU 'UMAROWI II († 720) I CESARZOWI BIZANTYJSKIEMU LEONOWI III († 741)

Polemiczne listy 'Umara II i Leona III są niezwykle interesujące i godne bardziej szczegółowego studium, ponieważ dotyczą większości aspektów teologicznych islamu i chrześcijaństwa. Ukrywający się pod imionami władców teologowie podnoszą nawzajem liczne zarzuty, ukazują wzajemne uprzedzenia i stereotypy. Na podstawie tych dokumentów współczesny historyk może w pewnej mierze odtworzyć obraz chrześcijan w oczach muzułmanów i opinie wyznawców Chrystusa o islamie, które funkcjonowały w okresie od VIII do X wieku. Niewątpliwie polemika pomiędzy 'Umarem II i Leonem III wpisuje się do nurtu dyskusji religijnych pomiędzy chrześcijanami a muzułmanami, które na szeroką skalę rozpoczęły się za czasów kalifa Al-Ma'mūna (813–833). Oprócz wspomnianych wyżej dokumentów, o apologetycznym charakterze tej epoki świadczy m. in. zaangażowanie polemiczne biskupa Ḥarrān Abū Qurra (ok. 750–830)¹ i 'Abd al-Masiḥa al-Kindīego (VIII/IX wiek)². Wypada podkreślić też, że polemika pomiędzy autorami listów Leona III i 'Umara II nie doczekała się szczegółowej analizy na gruncie polskim.

¹ Abū Qurra był pierwszym teologiem greckim, który pisał po arabsku. Autor ten złożył swój dorobek w języku rodzinnym i w języku najeźdźców muzułmańskich (choć wyrażał z większą jeszcze swobodą swe myśli teologiczne w języku greckim niż w tekstach napisanych po arabsku). W pełnym doświadczeń życiu Abū Qurra znajdujemy również epizod o dyskusji w roku 824 z muzułmańskimi uczonymi w obecności kalifa Al-Ma'mūna. Dorobek Abū Qurra obejmuje 15 traktatów napisanych po arabsku i 43 mniejsze rozprawki po grecku. Por. i szerzej zob.: A. Guillaume, *Theodore Abu Qurra as Apologist*, [w:] *The Moslem Word* 15(1925), ss. 42–51; J. E. Merrill, *Of the Tractate of John of Damascus on Islam*, [w:] *The Moslem Word* 41(1951), ss. 88–97; I. Dick, *Un continuateur de saint Jean Damascene, Théodore Abuqurra*, [w:] *Proche-Orient Chrétien* 12(1962), ss. 209–233; 319–332 oraz *Proche – Orient Chrétien* 13 (1963), ss. 114–129; tenże, *Théodore Abuqurra, Traité de l'existence du Créateur et de la vraie religion, introduction et texte critique*, Jounieh 1982; tenże, *Théodore Abuqurra, Traité du culte des icônes, introduction et texte critique*, Jounieh 1986; A. Th. Houry, *Les Théologiens byzantins et l'Islam*, Louvain 1969, ss. 83–105.

² G. Graf, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, t. II, Città del Vaticano 1947, ss. 135–145; G. Tartar, *Dialogue islamo-chrétien sous le calife al-Ma'mūn (813–834). Les épîtres d'al-Hāšimī et d'al-Kindī*, Paris 1986 (tłumaczenie tekstów źródłowych i szczegółowe studium na ten temat).

GENEZA POLEMIK MUZUŁMAŃSKO-CHRZEŚCIJAŃSKICH

Podboje muzułmańskie na wielką skalę rozpoczęły się zaledwie kilka lat po śmierci Mahometa († 632). W roku 636 w ręce muzułmanów dostały się tereny Syrii, a pięć lat później Egipt. W granicach nowego imperium arabskiego znalazło się wielu wyznawców Chrystusa, którzy znaleźli się w zupełnie nowych warunkach polityczno-religijnych. W zamian za opłaty, które przynosiły olbrzymie dochody najeźdźcom, zostali oni wzięci „pod opiekę” państwa muzułmańskiego, otrzymali względną tolerancję i siłą rzeczy byli zmuszeni do akceptacji praw wszechobecnego islamu. Używa się tutaj określenia „względna tolerancja”, ponieważ nie ma ona wiele wspólnego ze współczesnym jej rozumieniem. Koran – ustalając relacje muzułmanów do chrześcijan – stwierdza: „Zwalczajcie tych, którzy nie wierzą w Boga i w Dzień Ostatni, którzy nie zakazują tego, co zakazał Bóg i Jego Posłaniec, i nie poddają się religii prawdy – spośród tych, którym została dana Księga – dopóki oni nie zapłacą daniny własną ręką i nie zostaną upokorzeni” (IX, 29). Stanowisko islamu jest tutaj radykalne, tak iż tekst ten stoi w sprzeczności i faktycznie znosi wszelkie wcześniejsze dyspozycje koraniczne, które zalecają postawę wyczekującą względem politeistów i tolerancyjną względem „Ludzi Księgi” (chrześcijan i Żydów). W rzeczywistości cytowany fragment nie czyni rozróżnienia pomiędzy politeistami a monoteistami nie muzułmanami dopóki nie zostaną upokorzeni daniną (*ğizya*)³.

Za panowania pierwszej dynastii Umajjadów (661–750) następowała arabizacja imperium⁴, natomiast Abbasydzi (750–1258) podjęli integrację państwa od wewnątrz, czyli islamizację⁵. Mimo statusu „Ludzi Księgi” chrześcijanie nie czuli się pełnoprawnymi obywatelami państwa muzułmańskiego. Przynależący do różnych kościołów chrześcijanie zamieszkujący tereny Bliskiego Wschodu i Egiptu żywili wiele obaw w stosunku do islamu. Kościoły zauważały niebezpieczeństwo islamizacji, totalną dominację muzułmanów w państwie i możliwość zamknięcia wyznawców Chrystusa w chrześcijańskim „getcie”⁶.

³ J. Bielański, *Komentarz do Koranu*, [w:] *Koran*, Warszawa 1986, s. 877. O konsekwencjach nauki koranicznej na sytuację chrześcijan w karach muzułmańskich zob. A. Fat-tal, *Le Statut légal des non-musulmans en pays d’Islam*, Beirut 1958.

⁴ Na temat Umajjadów zob. szerzej: L. Veccia Valieri, *The Patriarchal and Umayyad caliphates*, [w:] *The Cambridge History of Islam*, Cambridge 1970, ss. 57–103; J. Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz*, Berlin 1902; C. Werner, *Der Felsdom und die Wallfahrt nach Jerusalem*, Köln 1963; R. Gernot, *Die Umayyaden und der zweite Bürgerkrieg (680–692)*, Wiesbaden 1983; W. Ende, *Arabische Nation und islamische Geschichte. Die Umayyaden im Urteil arabischer Autoren des 20. Jahrhunderts*, Beirut–Wiesbaden 1977.

⁵ O burzliwych dziejach kalifatu abbasydzkiego zob.: J. Hauziński, *Burzliwe dzieje Kalifatu Bagdadzkiego*, Warszawa–Kraków 1993; T. Arnot, *The Caliphate*, Oxford 1924; H. Busse, *Chalif und Grosskönig. Die Buyiden im Iraq (945–1055)*, Beirut 1969; H. Kennedy, *The early Abbasid caliphate: a political history*, London 1981; J. Lassner, *The Shaping of Abbasid rule*, Princeton 1980; G. Le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, London 1900; A. Mez, *Renans islamu*, Warszawa 1980; M. A. Shaban, *The Abbasid revolution*, Cambridge 1970.

⁶ K. Kościelniak, *Tradycja muzułmańska na tle akulturacji chrześcijańsko-islamskiej od VII do X wieku*, Kraków 2001, s. 185.

Zetknięcie się dwóch religii monoteistycznych roszcujących sobie prawa do uniwersalnego posłannictwa nie obywało się bez napięć, które przenosiły się na przemian z teorii do praktyki. Począwszy od VIII wieku liczba chrześcijan zaczęła maleć systematycznie. Proces ten przybrał na sile po prześladowaniach Al-Mutawakkila (847–861)⁷. Trudno ustalić proporcje chrześcijan do muzułmanów w tym okresie. Niejednokrotnie sami badacze tego zagadnienia unikają podawania konkretnych statystyk⁸. Wydaje się, że o ile jeszcze w IX wieku chrześcijanie stanowili większość (przynajmniej na znacznych terenach Bliskiego Wschodu), o tyle w X wieku nie było ich już więcej niż 20%⁹. Panująca początkowo mniejszość muzułmańska stała się więc po ok. 300 latach większością pewną swoich racji. W roku 853, w czasach nieprzychylnemu chrześcijaństwu panowania Al-Mutawakkila został wydany zakaz wspólnego studiowania dzieci „niewiernych” z muzułmanami, co przekazuje Mārī Ibn Sulāyman: „dzieci [chrześcijan] nie powinny uczyć się w szkołach Arabów!” (*wa-lā tu'allam awlāduhum fī makātib al-'arab!*)¹⁰. Al-Mutawakkil polecił wręcz, aby niszczyć kościoły oraz aby chrześcijanie przymocowywali na swych domach drewniane podobizny demonów¹¹. Gdy skutku nie odnosiły ograniczenia i naciski fizyczne, próbowano przekonać chrześcijan do przejścia na islam. Ok. 825 roku 'Abd al-Masīh al-Kindī, którego nazwisko jest najprawdopodobniej pseudonimem, wykazywał się świetną znajomością historii, wykorzystując szczególnie aspekt powstania Koranu, w odpowiedzi na propozycję 'Abdallāha al-Ḥāšimiego, aby zostać muzułmaninem¹². Zatem, obok pojawiających się co pewien czas muzułmańskich prześladowań chrześcijan, zmiennym rysem pierwszych wieków koegzystencji wyznawców islamu i chrześcijaństwa były polemiki religijne. Jedną z takich polemik – która staje się przedmiotem niniejszej prezentacji – stanowiły zachowane do dziś pisma przypisywane kalifowi umajjadzkiemu 'Umarowi II i cesarzowi bizantyjskiemu Leonowi III. Były one wymieniane korespondencyjnie pomiędzy dwoma teologami chrześcijańskim i muzułmańskim pod nazwiskami wielkich władców.

⁷ J.-M. Fiey, *Chrétiens syriaques sous les Abbasides*, Louvain 1980, s. 85 i ns.

⁸ Tak czynią np.: W. Boulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period*, Harvard 1979; J.-M. Fiey, *Chrétiens syriaques sous les Abbasides...*, ss. 154–155.

⁹ K. Samir, *Religion et culture en Proche – Orient arabe*, [w:] *Le Proche Orient Chretien* 39:1989, s. 287.

¹⁰ Mārī Ibn Sulāyman, *Aḥbār baṭarikāt kursī al-Mašriq, min kitāb al-Miḡdal*, E. Gismondi (ed.), Rome 1899, s. 79.

¹¹ J.-M. Fiey, *Naṣārā*, [w:] *Encyclopédie de l'Islam. Nouvelle édition*, Leiden 1960 – t. 8, 972.

¹² C. Farina, C. Ciramella, *Per una edizione critica della apologia di al-Kindī*, [w:] *Actes du premier congrès international d'études arabes chrétiennes (Goslar, septembre 1980)*, K. Samir (ed.), „*Orientalia Christiana Analecta*” 218:1982, ss. 193 i ns.; G. Tartar, *Dialogue islamo-chrétien sous le calife al-Ma'mūn (813–834). Les épîtres d'al-Ḥāšimī et d'al-Kindī...*; tenże, *L'autenticité des épîtres d'al-Ḥāšimī et d'al-Kindī sous le calife al-Ma'mūn (813–834)*, „*Orientalia Christiana Analecta*” 218:1982, s. 207 i ns.

LISTY 'UMARA II I LEONA III:
KRYTYCZNA ANALIZA ŹRÓDEŁ

Interesujące dwa polemiczne listy można odtworzyć na podstawie trzech niezależnych rękopisów, których krytycznym opracowaniem zajęł się J.-M. Gaudel¹³. Pierwszy z nich, zawierający fragment antychrześcijańskiej polemiki 'Umara II odnaleziono w Istambule. Tekst ten pt. *Un pamphlet musulman anonyme d'époque abbaside contre les chrétiens* został opublikowany przez D. Sourdela w *Revue des Études Islamiques*¹⁴. Tekst drugi korespondencji 'Umara II zachował się w zapisie *aljamiado* (tzn. w języku starohiszpańskim zapisanym według wzorców arabskich). Został on odnaleziony w Madrycie i opublikowany przez D. Cardaillaca pt. *La polémique antichrétienne du manuscrit aljamiado N°4944 de la Bibliothèque Nationale de Madrid*¹⁵. Wreszcie trzeci rękopis zawiera chrześcijańską odpowiedź na muzułmańską polemikę z listu 'Umara II. Zachował się on w recenzji ormiańskiej *Historii Armenii* Hewonda¹⁶. Obecnie orientaliści dysponują jego dwoma tłumaczeniami: francuskim dokonany przez Chahnazariana pt. *Histoire des Guerres et des Conquêtes des Arabes en Arménie*¹⁷ i angielskim A. Jeffery'a pt.: *Ghevond's text of the correspondence between Umar II and Leo III*¹⁸.

Kontynuacja tematyczna oraz zastosowanie identycznego schematu konstrukcyjnego w dwóch pierwszych rękopisach świadczy o popularności listu 'Umara II. Natomiast tekst armeński jest odpowiedzią na polemikę muzułmańską. Zestawienie dokumentów islamskich z odpowiedzią chrześcijańską daje ciekawy wynik: widać wyraźnie jak chrześcijański autor konsekwentnie, punkt po punkcie „rozprawia się” z wytaczanymi zarzutami. Warto podkreślić, że zachowane recenzje listu 'Umara II są komplementarne; rękopis zapisany w *aljamiado* posiada punkty (od 1 do 45), których nie zawiera arabska wersja. Z kolei ta ostatnia zawiera punkty do nr 90, podczas gdy wersja *aljamiado* kończy się na punkcie nr 55. Natomiast odpowiedź Leona III dotyczy całej problematyki dokumentu 'Umara II¹⁹.

Według tytułów autorami dokumentów są dwie wybitne postacie: pierwsza świata muzułmańskiego, a druga chrześcijańskiego. Po stronie islam-

¹³ J.-M. Gaudel, *La correspondance de 'Umar et Léon (vers 900), Collection Studi arabo-islamici del PISAI*, Roma 1995: *Lettre de 'Umar à Léon*, ss. 3–30 (odtąd stosowany skrót LU), *Réponse de Léon*, ss. 35–78 (odtąd stosowany skrót RL).

¹⁴ D. Sourdela, *Un pamphlet musulman anonyme d'époque abbaside contre les chrétiens*, w: *Revue des Études Islamiques* 34:1966, ss. 1–33.

¹⁵ D. Cardaillac, *La polémique antichrétienne du manuscrit aljamiado N°4944 de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, t. I–II, Montpellier 1972.

¹⁶ Lewond, *Patmut' iwn Lewondeay meci vardapeti hayoc'*, K. Ezean (ed.), Petersburg 1887 (Historia Hewonda).

¹⁷ Lewond, *Histoire des Guerres et des Conquêtes des Arabes en Arménie*, Paris 1856.

¹⁸ A. Jeffery, *Ghevond's text of the correspondence between Umar II and Leo III*, „Harvard Theological Review” 37:1944, ss. 269–332.

¹⁹ Na temat konstrukcji dokumentu 'Umara zob. szerzej: J.-M. Gaudel, *The correspondence between Leo and Umar: Umar's letter re-discovered?*, „Islamochristiana” 10:1984, ss. 109–157; tenże, *La correspondance de 'Umar et Léon (vers 900) ...*, s. II.

skiej występuje kalif umajjadzki ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azīz (717–720), zwany inaczej ‘Umarem II, który według przekazów muzułmańskich był bardzo pobożnym człowiekiem i zwolennikiem islamizacji imperium. Liczba muzułmanów przed restrykcjami ‘Umara II nie była wielka; np. Syria ciągle pozostawała w większości chrześcijańska. Kalif ten przez swe reformy doprowadził do wyjątkowej faworyzacji muzułmanów²⁰. Historiografia islamska przedstawia ‘Umara b. ‘Abd al-‘Azīza jako wzór doskonałego władcy muzułmańskiego²¹. Wydaje się, że właśnie ze względu na wyjątkową i wyidealizowaną rangę tego władcy wśród muzułmanów polemista islamski ukrył się pod nazwiskiem ‘Umara II, by prezentować swe poglądy. Z kolei Leon III cesarz bizantyjski (717–741) interesował się teologią i prowadził ożywioną korespondencję z papieżem. Angażował się w chrystianizację żydów i spory ikonoklastyczne. Urodził się on w Germanikei (Marasz), w rodzinie izauryjskiej lub syryjskiej. Szybko jednak opuścił syryjski region nadgraniczny i udał się do Tracji. Pierwsze poważne zadania na Kaukazie zlecił mu Justynian II, w drugim okresie swoich rządów (705–711). Jako strateg sprzeciwiał się Teodozjuszowi III (715–717) i zdobył koronę cesarską. Zapewnił skuteczną obronę Konstantynopola w czasie długiego i niebezpiecznego oblężenia muzułmańskiego (717–718). Źródła wschodnie ukazują go jako propagatora wiary chrześcijańskiej, podnoszącego cudowny krzyż przeciwko niewiernym. Nie ulega wątpliwości, że władca ten na pewien czas powstrzymał ekspansję islamu dzięki przerwaniu oblężenia Konstantynopola (718) i zwycięskiej bitwie pod Akroinon (740)²².

Jest ze wszech miar nieprawdopodobne, aby autorami tych tekstów byli wymieniani w tytułach listów władcy. Świadczy o tym choćby fakt, że w czasach Umara II nie było pełnych arabskich przekładów Biblii. Dziwi więc zatem biegła znajomość Pisma Świętego i teologii chrześcijańskiej autora listu ‘Umara II. List ten daje co prawda swoisty *isnād* (łańcuch wiarygodnych przekazicieli²³), ale w rzeczywistości nie dochodzi on do czasów tego kalifa. W tekście znajduje się bowiem: Abū Ġaf ‘ar Muḥammad b. ‘Awf at-Ṭā’ī († 885), ‘Abd al-Quddūs b. al-Ḥaḡaḡġ († 827) oraz Ismā‘īl b. ‘Ayyāš († 719–798). Zatem *isnād* ten wydaje się być częścią stylu autora²⁴. Dokładne badania rękopisu pod względem treści, stylu i sposobu zapisu wskazują, że powstał on IX wieku, najprawdopodobniej za czasów kalifa Mutawakkila (847–861)

²⁰ P. K. Hitti, *History of the Arabs*, tłum. pol. *Dzieje Arabów*, Warszawa 1969, s. 178, 186, 195.

²¹ J. Hauziński, *Burzliwe dzieje kalifatu Bagdadzkiego...*, s. 174.

²² G. Dagron, *Kościół bizantyjski i chrześcijaństwo bizantyjskie między najazdami a ikonoklazmem (VII wiek – początek VIII wieku)*, [w:] *Historia chrześcijaństwa. Biskupi, mnisi i cesarze*, J.-M. Mayer (ed. i inni), t. 4, Warszawa 1999, s. 94.

²³ Badanie *isnādu*, czyli łańcucha przekazicieli danej informacji, było formą weryfikacji tradycji muzułmańskiej, szczególnie zaś utworów zwanych hadisami. Teologowie i prawnicy islamscy przywiązywali olbrzymią wagę do wiarygodności osób przekazujących dawne tradycje i słowa Mahometa oraz innych wybitnych postaci świata muzułmańskiego.

²⁴ J.-M. Gaudel, *La correspondance de ‘Umar et Léon (vers 900) ...*, s. IV.

lub nieco później²⁵. Z kolei odpowiedź Leona III wspomina uczniów al-Gāhiza († 869), zatem – zdaniem A. Jefferey’a – tekst ten powstał nie wcześniej niż w drugiej połowie IX wieku, a być może w pierwszej połowie X wieku²⁶. Z kolei J. Meyendorff uważa, że wspomniany tekst powstał przed rokiem 726, a A. Ter-Gewondian opowiada się za datacją korespondencji Leona III na wiek VIII²⁷.

Najprawdopodobniej list ‘Umara II jest odpowiedzią na wcześniejsze pismo polemiczne skierowane przez chrześcijan do muzułmanów. Świadczą o tym często pojawiające się zwroty w liście ‘Umara II: „powiedzieliście, że”, „utrzymujecie, że”. Kim byli naprawdę autorzy dwóch polemicznych listów? Wydaje się, że autor muzułmański żył w środowisku chrześcijan bizantyjskich, cytuje bowiem św. Bazylego Wielkiego i św. Jana Chryzostoma transponując ich imiona greckie na język arabski. Autor listu ‘Umara II zna ponadto kult relikwii i wiele przejawów życia chrześcijańskiego. Cytuje też obficie pisma chrześcijańskie i to wiernie, o czym świadczy używanie w mówieniu o Bogu słów „Syn”, „Ojciec”, których normalnie wystrzega się teologia muzułmańska. Kim mógł być autor listu ‘Umara II? Więźniem chrześcijan? Kupcem, czy ambasadorem? Czy znał swego chrześcijańskiego przeciwnika? Nie wykluczone. Być może też odpowiedź jest późniejszą przeróbką jeszcze innego autora.

Chrześcijański autor ukrywający się pod pseudonimem Leona III na pewno nie mieszkał w krajach muzułmańskich, choć trzeba pamiętać, że relacje islam – chrześcijaństwo we wczesnym średniowieczu nie układały się zawsze pod znakiem świętej wojny. Np. na Cyprze porozumienie zawarte pomiędzy muzułmanami a cesarzem Justynianem II (685–695) w roku 688 wprowadzało w życie koegzystencję chrześcijan i muzułmanów, niczym nie skrepowany dostęp do portów dla obu stron i równy podział podatków²⁸. Wracając do autora Listu Leona warto wspomnieć, że S. Gero przyjmuje jego armeński rodowód²⁹. Armeńscy chrześcijanie mieli bowiem w pewnych okresach duży wpływ na dworze cesarza bizantyjskiego³⁰. Jednak nie można w tej kwestii pominąć opinii N. Akiniana, który ostatecznie wykazał, że tekst listu Leona III był przetłumaczony na armeński z greckiego³¹. Najprawdopodobniej ta prze-

²⁵ D. Sourdel, *Un pamphlet musulman anonyme d'époque abbaside contre les chrétiens...*, s. 2–3.

²⁶ A. Jefferey, *Ghevond's text of the correspondence between Umar II and Leo III...*, 276.

²⁷ J.-P. Mahé, *Kościół armeński w latach 611–1066*, [w:] *Historia chrześcijaństwa. Biskupi, mnisi i cesarze (610–1054)*, J.-M. Mayer (ed. i inni), t. 4, Warszawa 1999, s. 409.

²⁸ Thephanes, *Chronographia*, C. de Boor (ed.), Leipzig 1883, s. 363; A. -M. a s' ū d i, *Murūğ ad-Dahab*, ed. B. Meynard, t. 3, Paris 1864, s. 282. Zob. ponadto: G. Hill, *A History of Cyprus*, t. 1, Cambridge 1940, s. 284 i ns.

²⁹ J.-P. Mahé, *Kościół armeński w latach 611–1066...*, s. 409.

³⁰ J. Laurent, M. Canard, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusq'en 886*, Lisbonne 1980.

³¹ J.-P. Mahé, *Kościół armeński w latach 611–1066...*, s. 409. Po tzw. „srebrnym wieku” literatury ormiańskiej w Armenii nastąpił tzw. okres „szkoły hellenofilskiej” charakteryzujący się gorliwym tłumaczeniem z greki wielu dzieł i niewolniczym upodabnianiem ormiańskiego do greki. Na ten temat zob. szerzej: C. D e t l e f, G. M ü l l e r, *Ormiańska literatura*, [w:] J.

rzysta dysputa została włączona wtórnie do Kroniki Hewonda. Mimo że tekst ten istnieje również w skróconej wersji syryjskiej³², o wtórnym charakterze listu Leona III świadczą różnice stylistyczne, oraz to, że wyjątki z dzieła Hewonda przytaczane przez S. Asolika nie wskazują, by ta korespondencja znajdowała się w kronice³³. Autor Listu Leona III w niewielkim stopniu cytuje Koran i pozwala sobie nawet na pewne błędy i nieścisłości odnośnie praktyk islamskich. Powtarza opinie z debat mużulmańsko-chrześcijańskich na temat powstawania tekstu Koranu. Nie wydaje się, aby autor listu Leona III zajmował się polityką, być może był mnichem³⁴.

TEMATYKA LISTU 'UMARA II I ODPOWIEDZI LEONA III

Rozpoczynając badania porównawcze wypada najpierw zestawić tematycznie obydwie teksty. Rozmiary zagadnień poruszanych przez 'Umara i Leona są imponujące³⁵:

List 'Umara II Zarzuty po adresem chrześcijaństwa i chrześcijan	Odpowiedź Leona III Prezentacja chrześcijaństwa i zarzuty pod adresem islamu i mużulmanów
Prolog (§1–2)	Prolog (§1–6)
1. Biblia jest zafalszowana (§9–19) * Zmiana Starego Testamentu (§9–12) * Falszerstwa Ewangelii (§13–16) * Zepsucie prawdziwego chrześcijaństwa (§17–19)	1. Obrona Pisma Świętego (§7–72) * Chrześcijaństwo wywodzi się z Biblii (§8) * Nie istnieje przeciwieństwo pomiędzy Starym i Nowym Testamentem (§9–12) * Pismo Święte pochodzi od Boga (§13–15) * Odrzucenie teorii fałszerstwa Biblii (§16–21) * Obrona Starego Testamentu (§22–46) * Obrona Nowego Testamentu (§47–72) 2. Tajemnica Trójcy Świętej (§73–85) * Dowody biblijne (§74–76) * Kilka analogii (§77–85) 3. Wcielenie (§86–129) * Człowiek posiada potrzebę ocalenia (§86–88) * Rozwój ekonomii zbawienia (§89–121) * Konkluzja (§122–129)
2. Jezus nie jest Bogiem (§20–55) A. Dowody z Ewangelii (§20–38) * Agonia Jezusa (§21–23) * 'Isā jest Mesjaszem posłanym przez Boga (§24–26)	4. Jezus jest Bogiem (§130–148) * Modlitwa Jezusa (§130–132)

A s s f a l g, *Słownik chrześcijaństwa wschodniego*, Katowice 1998, ss. 235–236; A. Sarkissian, *A Brief Introduction to Armenian Christian Literature*, Bergenfield 1974.

³² Tłumaczenie łacińskie S. Champier, w: *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, J.-P. Migne (ed.), Paris 1862, t. 107, ss. 315–324.

³³ A. J e f f e r y, *Ghevond's text of the correspondence between Umar II and Leo III...*, s. 273.

³⁴ J.-M. G a u d e l, *La correspondance de 'Umar et Léon (vers 900)...*, ss. IV–V.

³⁵ Zestawienie dokonane w oparciu o ustalenia J.-M. G a u d e l, *La correspondance de 'Umar et Léon (vers 900)...*, ss. VI–VII.

<ul style="list-style-type: none"> * 'Isā przepowiedział przyjście Mahometa (§27–28) * Niewiedza Jezusa (§29) * Kuszenie Jezusa (§30) * 'Isā głosił czysty monoteizm (§31–36) * Jezus żył modlitwą (§37–38) <i>B. Konkluzja: dowody rozumowe (§39–43)</i> * Różnica pomiędzy naturą boską i ludzką (§44–48) * Jezus i Adam: to samo stworzenie (§49–51) * Inni prorocy czynili również cuda (§52–55) 3. Przesada w demonologii chrześcijańskiej * Przywiązywanie zbytnej wagi do Iblisa, czyli szatana (§56–58) * Szatan jest mocniejszy od Jezusa? (§59–60) 	<ul style="list-style-type: none"> * Strach Jezusa (§133–136) * Jezus jest posłany przez Ojca (§137–140) * Kuszenie Jezusa (§141–143) * Śmierć Jezusa (§144) * Ewangelia świadczy o boskości Jezusa (§145–148)
<p>4. Praktyki chrześcijańskie (§61–73)</p> <ul style="list-style-type: none"> * Nie padają przed Bogiem na twarz (§61) * Kult relikwii (§62) * Kult krzyża i obrazów (§63–64) * Nie służycie prawdziwym poleceniom Jezusa (§65–73) 	<p>5. Praktyki chrześcijańskie (§149–181) „Nie stworzyliśmy żadnej nowej religii!”</p> <ul style="list-style-type: none"> * Nowe Przymierze (§150–151) * Eucharystia (§152–154) * Chrzest (§155–160) * Niedziela i szabat (1§61–164) * Człowiek największy spośród stworzeń (§166) * Wszystko jest czyste oprócz grzechu (§167–169) * Konieczność zawierzenia Bogu (§170–171) * Relikwie świętych (§172–177) * Kult krzyża (§178–181)
<p>5. Obrona islamu przed krytyką (§74–80)</p> <ul style="list-style-type: none"> * Nasza idea zbawienia i raju (§74–75) * Kierunek modlitwy – <i>Qibla</i> (§76) * Poligamia (§77) * Małżeństwo Mahometa z Zaynab (§78) * Objawienie dociera bezpośrednio od Boga (§79–80). 	<p>6. Praktyki islamu (§182–193)</p> <ul style="list-style-type: none"> * Mekka – miejsce demonów (§182–185) * Poligamia (§186) * Małżeństwo Mahometa z Zaynab (§187–189) * Rozwód i <i>Muhallil</i> (§190–191) * Służące konkubiny (§192–193). <p>7. Odpowiedzi różne</p> <ul style="list-style-type: none"> * Rola szatana (§194–198) * Wizja Izajasza (§199–204) * Wasze praktyki magiczne (§205) * Wasza religia wojny (§206) * Wasz raj cielesny (§207–209)
<p>6. Mahomet jest Posłańcem Boga (§81–86)</p> <p>7. Ekspansja islamu (§87–90)</p>	<p>8. Męczeństwo jest naszym zwycięstwem (§210–215)</p> <ul style="list-style-type: none"> * Wasze sukcesy nie pochodzą od Boga (§214–215)

Ogólny ogląd obydwu dzieł ukazuje zasadnicze punkty polemiczne i ich argumentacje. Polemika dotyczyła przede wszystkim wiarygodności Ewangelii, koncepcji Trójcy Świętej i związanym z nią bóstwem Jezusa oraz praktyk religijnych. Podejmowano również temat spektakularnych sukcesów islamu. Obydwa listy – a raczej swoiste traktaty apologetyczne – poprzedzone są wstępami. Z prolegomeny *Listu 'Umara* można dowiedzieć się, że muzułmański autor otrzymał już wiele pism, co świadczy o rozmiarze polemik chrześci-

jańsko-islamskich w IX i X wieku. Więcej pyta on, czy chrześcijański „nadawca” pragnie pogłębić wiedzę o islamie na temat wcześniej poruszanych kwestii³⁶. Autor *Listu 'Umara* usprawiedliwiając islam i niemożliwość Wcieleń³⁷ odwołuje się do sprawiedliwych wyroków Boga i błędnie przypisanych Jezusowi słów z Hi 1, 21: „Nagi wyszedłem z łona matki, i nagi tam wrócę”³⁸.

* * *

Prolog *Listu (Odpowiedzi) Leona* wzmiankuje o wymianie myśli z islamską stroną³⁹. W tym wypadku chodzi jednak o coś więcej; autor *Listu Leona* metodycznie odpowiada na konkretne pismo, tzn. zarzuty wymierzone przeciw chrześcijaństwu w *Liście 'Umara*⁴⁰. Zdając sobie sprawę z trudności przekonania o racjach chrześcijańskich swego przeciwnika-polemisty i w obronie prawd chrześcijańskich autor *Listu Leona* nie zawaha się uczynić aluzji do Mt 7, 6: „Nie dawajcie psom tego, co święte, i nie rzucajcie swych pereł przed świnie...”. Wstęp *Listu Leona* świadczy wyraźnie o tym, że imiona „Umar” i „Leon” ukrywają jakieś dwie osoby ze strony muzułmańskiej i chrześcijańskiej, które mają ze sobą wzajemny kontakt nie tylko na polu intelektualnym, ale również w zakresie „rzeczy tego świata”⁴¹. Apologeta – twórca *Listu Leona* – odwołuje się do 1 P 3, 15, gdy mówi o konieczności obrony nauki Jezusowej wobec każdego, kto domaga się jej uzasadnienia. Przywołuje on również świadectwa historyczne i wskazuje, że chrześcijaństwo jest starsze od islamu, dlatego słowami Izajasza zwywa, aby nie mitrzyć swjej pracy nad tym, co nie przynosi pożytku i pokarmu (Iz 55, 2)⁴². Wreszcie rozprawia się z wkładaniem w usta Jezusa słów Hioba, zarzucając autorowi *Listu 'Umara* ignorancję Ewangelii i Biblii⁴³.

³⁶ LU, § 3.

³⁷ LU, § 4–8.

³⁸ LU, § 5. Błąd ten powtórzony został po raz drugi w § 71.

³⁹ RL, § 2.

⁴⁰ J.-M. Gaudel, *The correspondance between Leo and Umar: Umar's letter re-discovered?...*, s. 109 i ns. W prolegomenie autor *Listu Leona* odwołuje się np. do § 3 *Listu 'Umara*.

⁴¹ RL, § 2.

⁴² RL, § 3.

⁴³ RL, § 6.